

– більш ніжний і романтичний. Читаючи цей переклад український читач бачить рідний, звичний йому пейзаж, а не французький, далекий і не знайомий йому. Оригінал вірша досить складно сприймається, він більш філософський і в деяких рядках відчувається важкий і депресивний настрій автора. Максим Рильський додає романтичного настрою цьому віршу, він надає йому ліризму й ніжності і читач вже бачить іншу психологічну картину.

¹Коптілов Віктор. Теорія і практика перекладу. – К., 2002. – С. 184; ²Пьер Птифис. Поль Верлен. – М., 2002. – С. 496; ³Пьер Птифис. Поль Верлен. – М., 2002. – С. 497; ⁴Лавріненко Юрій. Українське слово – Т.2. – К., 1994 – С. 265; ⁵Verlaine P. Poèmes saturniens. Paris. Edition de Cluny, 1942. / Поль Верлен. Сатурнічні поеми. – Париж, 1942; ⁶Рильський Максим. Зібрання творів: у 20-ти т. – К., 1987. – Т.16. – С. 301; ⁷Фриз Ч. Значение и лингвистический анализ. М., 1962. – С. 98; ⁸Ельмслев Л. Новое в лингвистике. Вып. II. М., 1962. – С. 117; ⁹Рильський Максим. Зібрання творів: у 20-ти т. – К., 1987. – Т. 16. – С. 286.

Л.В.Новицька, асп.

СЕМАНТИКО-СТРУКТУРНА КЛАСИФІКАЦІЯ БІБЛІОНІМІВ МИХАЙЛА СТЕЛЬМАХА

У статті розглядається назва заголовка як об'єкта ономастики (на основі заголовків творів Михайла Стельмаха). Встановлено, що відношення заголовка з текстом у Михайла Стельмаха неоднозначні: заголовок може виділяти основну думку, ідею твору; наголошувати на місце та час дії; може окреслювати жанр твору; може називати ім'я персонажа; може вказувати на об'єкт, предмет зображення у творі.

Ключові слова: власна назва, заголовок, бібліонім.

This article deals with the name of the title as an object onomastic (on the basis of Mykhailo Stelmakh's work titles). It is established that the relation of the title to M. Stelmakh's text is not synonymous. The title can mark out the main idea of the work, stress the place and the time of the action, outline the genre of the work, call the name of the character, point to the object of depiction in the work.

Key words: proper name, title, bibliionim.

Назва будь-якого художнього твору, його частини, розділу є найактуальнішою його прикметою, що носить смислову навантаженість, тому що виступає першим знаком тексту, вказує на початок твору, і, нарешті, є важливою ключовою лексемою.

Вивчення назв творів на сьогоднішній день є актуальним питанням. Про це свідчать численні наукові доробки. З'являються різні варіанти класифікацій заголовків. На особливу увагу заслуговують праці російських мовознавців. Це "Поетика заголовків" С.Д.Крижанівського, "Пошуки назви", "Муки заголовка" З.Д.Блисківського, "Про назви художніх творів" М.С.Альтманова. На Україні перша назвознавча студія належить М.В.Павлюку, яка присвячується заголовкам поезій П.Г.Тичини. Широкий спектр розгляду назви твору як об'єкта ономастики показують дослідження Карпенка Ю.О., Галас В.М.

Для називання заголовків ономастами-мовознавцями введено термін *біблїонім*. Подольська Н.В. тлумачить його як назву, заголовок будь-якого писемного твору: художнього, релігійного, наукового тощо¹.

Підкреслюючи важливість заголовків, їх текстоутворювальну та текстооформлюючу функцію, дослідники називають заголовок рамочним знаком, іменем, темою тексту, предикатом, сильною позицією, смисловою домінантою, висловленням про висловлення, вихідною номінацією, абрєвіатурою тексту, особливим експресіодом та особливим різновидом власних назв у творах письменників (В.Кухаренко, Л.Бернацька, Л.Грицюк, В.Григор'єв, Ю.Карпенко, Л.Ноздріна, О.Фонякова).

У нашому дослідженні ми виходимо з відомих положень про заголовок художнього твору, що акумулює в собі художній задум, ідейний зміст твору, передає авторську оцінку подій чи героїв, які змальовані в творі, визначає тему, проблематику твору, а спираючись на метафору, створює символічний пафос твору, відтворює емоційну насиченість та модальність проєкції, в окремих випадках містить позатекстову інформацію: факти біографії, іншомовні вислови, алюзію тощо. Тому на автора покладається велика відповідальність у доборі заголовка.

Заголовок твору є його власним іменем, адже відношення між назвою і твором такі ж самі, як і відношення між власним іменем та особою, яка його носить, або ж між топонімом і географічним об'єктом. Саме ця особливість заголовків творів дає можливість

сполучити їх з іншими розрядами власних назв і дозволяє перенести на назви творів результати і методи загальної ономастики.

Безперечно, назва твору ще й є його елементом, його складовою. Це відрізняє назви творів від інших розрядів власних назв. Завдяки даній ознаці виникає унікальна для ономастики ситуація, при якій і назва, і об'єкт називання мають однакову форму вираження – мовну, словесну. "Тому-то, – як зазначає дослідник Карпенко Ю.О., – перенесення на назви творів результатів і методів, будь-яких закономірностей загальної ономастики має супроводжуватись істотними корективами і здійснюватися дуже обережно"².

Назва твору як ономастичний елемент є одиницею лексичного рівня, незалежно від того, чим вона виражена: словом, словосполученням, реченням. Як елемент твору його заголовок входить до структури, до мовної тканини твору, тобто є одиницею синтаксичного рівня. На синтаксичному рівні назва твору завжди є реченням – найчастіше називним, але нерідко й реченням іншого типу. Це характерно для назв творів Михайла Стельмаха та їх частин. Так, назва роману-хроніки *"Велика рідня"* є називним реченням, а його друга частина – односкладним узагальнено-особовим реченням: *"Життя прожити – не поле перейти"*.

"Дослідження останніх років дають право стверджувати, що заголовок не тотожний ні слову, ні словосполученню, ні реченню, а є рівноправним у ряду таких частин тексту, як вступ, основний текст, висновок і закінчення", – стверджує Л.Грицюк³. Ця думка пояснюється тим, що заголовок формується як конденсат змісту всього твору, відповідно, співвідноситься з цілісним текстом, а не окремою його частиною.

Пошук відповідей на питання чому даний твір названо так, а не інакше, що означає його назва, умовно можна назвати етимологічним підходом до вивчення назв творів (маємо на увазі стилістичну "етимологію", предметну, речову, а не словесну). Зі словесної точки зору, назви творів майже завжди зрозумілі. Скажімо, назви поезій Михайла Стельмаха *"Журавель"*, *"Дятел"*, *"Квочка"* є зрозумілими для читача, тому що в них використано загальновідомі слова української мови, що вказують на приналежність до тваринного світу. Заголовки, які потребують більш глибокого етимологічного дослідження, у Стельмахових творах не помічені.

Літературознавці досить часто сперечаються з приводу доречності назви того чи іншого твору. Якщо прослідкувати, то помічається, що назва твору може підказуватися самим його змістом, при цьому відтворюючи його суть, а може й навпаки. Це залежить від індивідуальних уподобань автора або обставин, які визначили підбір саме цієї, а не іншої назви. Наприклад, у одному зі своїх листів Б.Прус відзначив, що він назвав свій відомий роман "Лялькою" тільки з вдячності до факту: судовий процес про викрадення ляльки, який і наштотхнув його до написання твору⁴.

Застосування історико-етимологічного підходу у встановленні заголовка твору потребує великої підготовчої роботи, без якої неможливо досягнути бажаних результатів. Для цього необхідно сперш визначити будову назви, встановити внутрішні особливості назв, при цьому розглядати їх не по одному, а в сукупності. Тому Карпенко Ю.О. запропонував ведення структурно-синхронічного підходу до назв творів, який, "не оминаючи зв'язків назви з відповідним твором, зосереджує увагу на виявленні прикмет, особливостей, організації самих назв творів". Такий підхід ми застосували при класифікації назв творів Михайла Стельмаха.

Загальновідомо, що художній твір може мати назву, а може її й не мати. Останнє характерне для віршів, тому що не завжди можна підібрати влучний заголовок до тексту, в якому переплітається велика кількість почуттів, настроїв, відтворюється величезна палітра відтінків і нюансів, що виражаються поетом. Будь-яка назва на цьому полотні буде здаватися блідою, неправильною, безсилою.

Але ці твори без імені повинні якось назвати, якось вказати їх у змісті книги, при посиланні на них. Тому в таких випадках виникають "технічні" назви, для яких використовується перший рядок вірша. Таке імененазивання є умовним позначенням, тобто технічною назвою. Його не слід плутати зі справжніми, визначеними автором назвами творів.

Велике поширення безіменних творів призводить до того, що іноді поети самі застосовують перший рядок вірша чи частину рядка як назву заголовка до своєї поезії, тобто користуються технічними назвами. Це буває іноді одним із правильних шляхів імененазивання, хоча й не можна віднести такий шлях називання творів до найкращих. Такий спосіб називання творів використовує Михайло Стельмах у 41 поезії (*"Ще день минув"*, *"Будуть січі вперті,*

люті", "Сніги забіліли", "Горять і падають мости", "Земле моя", "Ворогам канати", "Ячмінь красується у полі" тощо).

Поряд з поезіями, заголовки до яких автор підібрав подібно до технічних назв, перу Михайла Стельмаха належить 131 безіменний текст.

У семитомнику митця нараховується 280 назв заголовків, якщо поррахувати й назви частин до текстів (без урахування безіменних творів та назв циклів), які характеризуються лаконічністю, великим змістовим навантаженням. Адже, за словами Карпенка Ю.О., " назва тим ліпша, чим більший шматок змісту твору, його духу й тональності вона виражає, чим більше у неї лінії зв'язку з твором. Назва тим ліпша, чим вона менша і чим більше несе в собі художньої інформації"⁵. Саме ці критерії найбільш точно характеризують якість назв творів Михайла Стельмаха.

Досить численними є різні класифікації заголовків. Найбільш поширена з них – типологічна класифікація, але остаточної типології заголовків ще не існує. Заголовки поділяють за способом найменування персонажа (назва–власна назва персонажа, назва – прізвисько, назва–апелятив), за числом компонентів (одно-, дво-, трикомпонентні), за формою інформації, що знаходиться в назві (назва–символ, назва–теза, назва–цитата, назва–повідомлення, назва–натяк, назва–оповідання). У межах кожного типу дослідники виділяються різні підгрупи за семантикою й способами вираження.

Звертаючись до заголовків творів Михайла Стельмаха, ми вбачаємо нероздільність символіки в назвах з натяком на розгортання дії та сюжетних колізій, а також повідомлення у занадто стислому вигляді про те, що буде в творі.

Аналізуючи бібліоніми як онімний шар, ми переконалися: митець ніколи не дає назву творові випадково, не виважено, ретельно не подумавши. Тому заголовок місткий, лаконічний, вдало підібраний.

За формально-структурними ознаками назви творів Михайла Стельмаха поділяються на групи в такий спосіб:

I. За кількістю лексем:

- одноклексемні заголовчі конструкції та конструкції з прийменником чи часткою;
- двоклексемні; двоклексемні назви з однорідними компонентами з безсполучниковим і сполучниковим поєднанням;
- багатоклексемні заголовчі конструкції з різними видами узгодження.

Більшість заголовків досліджуваних творів за граматичним оформленням – називні речення з різними за кількістю наповненням лексемами, але й зустрічаються односкладні узагальнено-особові речення (наприклад, *"Що посієш, те й пожнеш"*) та двоскладні поширені й непоширені речення (наприклад, *"Ячмінь красується у полі", "Зародили гарбузи"*).

- Однолексемні заголовчі конструкції та конструкції з прийменником чи часткою – 131 твір (*"Березень", "Козак", "Вугляр", "Римар", "Тесля", "На пасіці", "Галя", "Прощання" тощо*).

- Дволексемні – 71 твір (*"Зруйновані гнізда", "Лебедина пісня", "Велика рідня", "Щедрий вечір" тощо*).

- Дволексемні назви з однорідними компонентами з безсполучниковим і сполучниковим поєднанням – 11 творів (*"Хліб і сіль", "Правда і кривда", "Їжак і лис" тощо*).

- Багатолексемні заголовчі конструкції з різними видами узгодження – 67 творів (*"Кров людська – не водиця", "Життя прожити – не поле перейти", "Україні в вольній волі жити" тощо*).

Таким чином, найменша довжина назви твору у Михайла Стельмаха – 1 слово, найдовша назва складається з 6 слів. Це ще раз підтверджує лаконізм назв митця.

II. За структурним складом:

1) заголовки, що вказують на об'єкт зображення, на предмет твору – *"Мак цвіте", "Сніги забіліли", "Мертве поле", "Туман", "Попіл", "Хліб", "Рідний дім", "Дніпро", "Свято" тощо*;

2) заголовки, які є власними назвами, що називають головного героя та вказують на певні його речові обставини – *"Козак Григорій Триволя", "Гармаш Ісай", "Наш Івась – рибалка", "Дві Оксанки", "Настуся", "Столяриха", "Галя" тощо*).

З наявних у семитомнику бібліонімів Стельмаха, які називають головного героя, можна зробити висновок, що митець не дуже любляв такі форми заголовків. Дані назви повідомляють лише про те, що згадані особи відіграватимуть у творі значну роль. Антропонімна назва поширюється апелятивом–уточненням (*"Козак Григорій Триволя", "Наш Івась - рибалка"*).

3) заголовки, що є заміниками імен – *"Козак", "Дьогтярі", "Вугляр", "Римар", "Тесля", "Садівник", "Рідня" та інші*;

4) заголовки-присвяти – *"Шевченкові", "Сестрі", "Матері", "Україні", "Друзям", "Творцєві", "Другові" тощо*;

5) заголовки-звертання – *"Земле моя", "Божено", "Тобою, краю мій, живу", "Живи, Україно", "До тебе, весно", "Сонечко, світи!", "Добрий вечір, мамо!"*;

6) заголовки, що позначають місце дії твору, напрямок – *"На пащі", "На пагорби чорні", "На попелищі", "Військо йде на Україну", "На мосту", "На нашій землі" тощо*;

7) заголовки, що вказують на час дії – *"Ще день минув", "Провесень", "Напередодні", "В жнива", "Серпень" тощо*;

8) заголовки, що так чи інакше окреслюють жанр твору – *"Дума про плугатаря", "Партизанська", "Артилерійська", "Застольна бойова", "Три заспіви", "Лісова казка", "Пісня про сорочку", "Дума про любов", "Лебедина пісня" тощо*.

До даної групи заголовків ми не відносили усі твори з циклу *"Пісні"*, а лише ті, в яких назва дійсно чітко окреслює жанр твору.

9) заголовки-апелятиви, що є назвами сюжетного дійства – *"Прощання", "Бій", "Передчуття", "Видіння", "Сон", "Повернення", "Зустріч"*. Бібліонімом цієї групи виступає іменник, що означає тривалу дію, процес або явище, на якому будується твір; він підкреслює головне значення твору.

10) заголовки, що формулюють ідею твору – *"Кров людська – не водиця", "Україні в вольній волі жити", "Ворогам конати"*;

11) заголовки, що формулюють тему твору – *"Життя прожити – не поле перейти", "Що посієш, те й пожнеш"*.

Назв, які формулюють тему та ідею твору, найменше. Це одна з характерних ознак заголовків М. Стельмаха. Митець не нав'язує думки читачеві вже самою назвою, а веде до неї через художню структуру твору. Читач сам виділяє ідею, тему твору, при цьому не нашттовхуючись на неї з самого початку.

Заголовок направляє читача до того, що буде викладено в творі. Але досить часто під час читання читач час від часу повертається до назви, намагаючись при цьому збагнути, як вона співвідноситься зі змістом твору. Заголовок долучає свої нюанси в розуміння дійства, наповнює своїми асоціаціями твір і в свою чергу поповнюється сам новим значенням і смислом. Отже, випереджуючи текст, "означаючи його, заголовок пізніше не усувається, навпаки, він проймає численними зв'язками весь текст і сам проймається текстовими нюансами, збагачує і сам збагачується, вбираючи те багатобарвне й кількаярусне текстове будування, яке спершу він лише означував і попереджував"⁶. У тексті можна виділити найрізноманітніші зв'язки,

які пов'язують заголовок з лексичною структурою тексту. Найчастіше це досить легко можна прослідкувати на лексичному рівні, де повторюється заголовок у лексичних варіаціях, але іноді ці зв'язки приховано, знаходяться в глибоких шарах текстової будови.

Наприклад, заголовок роману-хроніки *"Велика рідня"* відразу асоціюється у читача з групою людей, яка складається з близьких родичів, що живуть разом, тобто сім'єю. І це не випадково, адже ми можемо з упевненістю стверджувати: усі лексеми, увесь лексичний шар в цілому цілеспрямовано працює на заголовок, додаючи до нього цілий комплекс нюансів. Наскрізний художній образ *"великої рідні"* набуває узагальнюючого значення в художньому контексті твору. Він стає монументальним образом *"великої рідні"* – непорушної сім'ї народів-братів, що історично склалася.

Тему *"великої родини"* митець розкриває за допомогою людей різних за національністю, якими заселяє роман. Це персонажі, які мають неоднакові індивідуальні і водночас соціальні й національні характери. Об'ємний багатогранний образ *"великої родини"* не зникає через усе полотно твору, постійно переконуючи нас про правильність вибору заголовка Стельмахом.

М.Стельмах прагнув філософськи осмислити минуле народу. Заголовок до твору повинен був органічно зв'язуватися єдністю філософського й художнього задуму. Таким постає перед нами біблійним *"Хліб і сіль"*. У центрі роману – життя українського села. Епіграфи близькі за значенням до назви твору: *"Уклоняємось вам хлібом і сіллю. Найдорожче людині – хліб, сіль і честь"*⁷. Вони взяті від філософії народу, визначають тему твору. Боротьба за те необхідне і найдорожче, без чого не може жити людина – за хліб і сіль, а в ширшому розумінні – за землю, – це класична тема літератури взагалі, а української особливо. В епіграфі підкреслюється внутрішня краса, благородство народу і один із важливих моральних принципів найцінніших для людини – честь. За допомогою поетичного символу *"хліба і солі"* в однойменному романі показується правда життя, узагальнена картина дійсності. Стельмах зумів віднайти найпалкіші слова для звеличення улюблених образів, що стали лейтмотивом його творчості: образу людини-сіяча, образу хліба, образу рідної землі.

Отже, відношення заголовка з текстом у Михайла Стельмаха неоднозначні: заголовок може виділяти основну думку, ідею твору; наголошувати на місце та час дії; може окреслювати жанр твору;

може називати ім'я персонажа; може вказувати на об'єкт, предмет зображення у творі. Заголовок виступає ключем до інтерпретації стилю автора. Така багатоплановість заголовка є відображенням суті структурно-семантичної організації твору, яка виявляється на лексико-семантичному рівні.

Семантика й образна структура заголовка творів Михайла Стельмаха, його багатоплановість зумовлюються не тільки семантико-синтаксичною структурою самого заголовка, а й ідейно-тематичним змістом художнього твору, ідейно-смісловою структурою глибинного змісту твору. Перспективність дослідження вбачається в аналізі інших заголовків творів письменника.

¹Подольская Н.В. Словарь русской ономастической терминологии. – М., 1988. – 189 с.; ²Карпенко Ю.О. Назва твору як об'єкт ономастики // Повідомлення української ономастичної комісії. – К., 1975. – Вип. 13. – С. 4.; ³Усова О.О. Ономастикон художніх творів Миколи Хвильового: Автореф. дис. канд. філол. наук: 10.02.01 / Донецький національний університет. – Донецьк, 2006. – 13 с.; ⁴Карпенко Ю.О. Назва твору як об'єкт ономастики // Повідомлення української ономастичної комісії. – К., 1975. – Вип. 13. – С. 5; ⁵Карпенко Ю.О. Знач. праця. – С. 7; ⁶Сулима Т.І. Заголовки в драматургії Лесі Українки // Щорічні записки з української мови: Зб. наук. праць. – Одеса: ОДУ, 1999. – Вип. 6. – С. 86; ⁷Стельмах М.П. Твори в 7-ми т. Т. 1. – К.: Дніпро, 1982. – С.24.